

Андрій Портнов

**«Велика Вітчизняна війна»
в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України:
кілька порівняльних спостережень***

«Велика Вітчизняна війна радянського народу проти німецько-фашистських загарбників» наприкінці 1960-х років фактично заступила собою «Велику Жовтневу соціалістичну революцію» в ролі ідеологічного фундаменту советського ладу. Починаючи з 1965 року 9 травня стало офіційним державним святом. Тоді ж з'явилася категорія «міст-героїв», було випущено ювілейну медаль і розпочалося створення меморіально-музейних комплексів по всьому СРСР. Зокрема, в ролі знакового місця для Білорусі утвердилася Брестська фортеця, а в Києві неподалік від Києво-Печерської лаври виріс велетенський монумент «Матері-Батьківщини», відкритий 1981 року. Численні літературні твори та кінофільми (що нерідко були шедеврами жанру) створили взірцеву картину війни з відповідними акцентами та фігурами замовчування. Сакралізація жертв (напрочуд влучно окреслена в пісні Булата Окуджави як «одна на всіх Победа», заради якої «*мы за ценой не стоим*»), пов'язана з почуттям гордості за країну, слугувала водночас виправданням режиму та правлячої партії, без «керівної ролі» якої, звісно ж, «Перемога була б неможлива».

Офіційна советська пам'ять про війну не просто відсувала на задній план, а фактично репресувала локальні пам'яті. Зокрема, в накреслених нею кордонах не було місця для Голокосту євреїв і ромів (їх принципово не вирізняли із загалу «мирних жертв фашизму») та, тим більше, для депортацій десятків національних груп, здійснених у 1944–1946 роках. У тематичному репертуарі цієї пам'яті не могло бути місця ні для злочинів советських військ 1944–1945 років у визволеній від нацистів Європі, ні для обговорення «ціни Перемоги» – ставлення советського командування до звичайних солдатів.

* Статтю написано в рамках виконання дослідницької програми «Соціальна трансформація у Прикордонні (Білорусь, Україна, Молдова)» Європейського Гуманітарного Університету (Вільнюс) за фінансової підтримки Корпорації Карнегі й адміністративного сприяння Американських Рад з міжнародної освіти (ACTR/ACCELS). Скорочена польськомовна версія статті готується до друку в часописі «ResPublica Nova». Висловлюю щирю подяку моему другові та колезі Андрєєві Тихомірову за змістовні поради та проникливу критику сюжету про білоруські репрезентації війни.

Вплив Другої світової війни на розвиток постсоветських країн не обмежується силою советської ідеологічної схеми. Сучасна Європа та її східна частина, зокрема, є геополітичним, культурним, економічним продуктом Другої світової війни. Сучасні Білорусь, Молдова й Україна були повністю окуповані нацистами. Післявоєнні зміни кордонів та «обміни населенням» (цей евфемізм приховує практики, що їх доречніше описати як «етнічні чистки»), досвід поновного приходу советської влади і здійснених нею репресій дотепер справляють відчутний вплив на розвиток цих країн.

Розпад Советського Союзу, викликаний стрімкими дезінтеграційними процесами в центрі та емансипаційними рухами в республіках, поставив перед кожною з новостворених держав низку вельми непростих проблем. Однією з них була потреба в новій державній ідеології, новій схемі історії, що дала би змогу легітимізувати постсоветський політичний лад. Відповіді на цей виклик у різних країнах варіювалися залежно від внутрішньої та зовнішньополітичної ситуації, процентного співвідношення національних і релігійних груп населення, волі й відповідальності конкретних політичних сил і діячів. Однією з найскладніших головоломок у царині того, що на зламі ХХ і ХХІ століть щоразу частіше називають «політикою пам'яті», став успадкований від СРСР міт «Великої Вітчизняної війни».

Білорусь

Важлива особливість Білорусі полягала у фактичній відсутності некомуністичного підпілля, що протистояло би советській системі. Навпаки, доволі численний після Сталінградської битви партизанський рух було в «застійні» роки мітологізовано як «всенародний» і закарбовано в метафорі «Білорусі партизанської». Після розпаду СРСР слабкість (якщо не відсутність) соціальних груп зі сформованою та відмінною від советського нарративу пам'яттю про війну перетворилася на слабкість передумов для плюралізації історичної схеми. Хоча певна специфічна локальна пам'ять про війну таки збереглася, особливо в польськомовному середовищі Західної Білорусі¹.

А проте в перших білоруських підручниках історії, виданих на початку 1990-х, було зроблено важливі кроки в напрямку реконцептуалізації советського образу війни. Зокрема, в них містилися відомості про советсько-німецькі домовленості 1939 року щодо розподілу сфер впливу в Європі; з'явився термін «Друга світова війна» (яким послуговувалися активніше,

¹ Детальніше про пам'ять білоруського суспільства про війну та її розмаїті форми див.: Смалянчук А. Другая суветная вайна ў памяці насельніцтва заходняга і ўсходняга памежжа Беларусі // *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej* / Pod red. E. Smułkowej, A. Engelking. Warszawa, 2007. S. 121–156; Шаталава В. Цení вайны: паліцэйскія і партызаны ў памяці насельніцтва беларускай вёскі // *Номо historicus*. Вільня, 2008. № 1. С. 384–389 та ін.

ніж «Великою Вітчизняною») та геть зник термін «советський народ»; йшлося про прорахунки та помилки советського керівництва; зникло твердження про «керівну роль» Компартії в організації руху опору; «масова боротьба» змінила «всенародну»; вперше згадано про випадки пограбувань і насильства над цивільним населенням з боку советських партизанів².

Майже одразу після обрання Александра Лукашенка президентом, поряд з відновленням злегка модифікованої советської символіки у ролі офіційних символів Республіки Білорусь, було ухвалено рішення вилучити зі шкіл білоруські підручники історії та замінити їх советськими. Через нестачу останніх заміну навчальної літератури було фактично здійснено протягом 1996–1997 років.

У виданому 2000 року підручнику відновлено советські мітологєми, зокрема «возз'єднання» Білорусі 1939 року, широке вживання термінів «Велика Вітчизняна війна» та «всенародна боротьба», однозначно негативна оцінка окупаційного нацистського режиму та всіх форм співпраці з ним. Водночас, на відміну від советського підручника, «Велику Вітчизняну війну» подано як частину «Другої світової», що сигналізувало про адаптацію дискурсу до постсоветських реалій.

Напередодні 60-річчя Перемоги серед низки державних заходів (від амністії до створення нових «місць пам'яті») було ухвалено рішення запровадити у всіх середніх і вищих навчальних закладах Білорусі курс «Велика Вітчизняна війна радянського народу (в контексті Другої світової війни)». Цей курс обов'язковий на всіх спеціальностях у вишах, а в середній школі його викладають як окремий предмет у межах курсу історії Білорусі (від 2008 року, після ліквідації курсу історії Білорусі – в рамках курсу історії)³.

Президент Лукашенко максимально скористався 60-ю річницею для легітимації свого режиму та недвозначно поставив «Велику Вітчизняну війну» в центр державної ідеології. Він визначив війну як «смісловий пункт нашої історії», в якому «найбільш рельєфно проявилися величний дух білоруського народу, його волелюбна натура та історична мудрість»⁴.

² Докл. див.: *Смалянчук А.* Школьны падручнік па гісторыі Беларусі як «месца памяці/ месца забыцця» пра Другую сусветную вайну // *Homo historicus*. Вільня, 2008. № 1. С. 370–377. Пор.: *Тихоміров А.* Україна та українці на сторінках білоруських підручників з історії для середніх шкіл // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 2004. Т. 10. С. 348–357.

³ Див.: *Великая Отечественная война советского народа (в контексте Второй мировой войны): Учебное пособие для 11 кл.* / Под ред. А. Ковалени, Н. Сташкевича. Минск, 2004. Посібник описує «возз'єднання» 1939 року за советською схемою, але зі згадкою про «помилки і перегини», що зводяться до закриття храмів. У книжці згадано про Голокост, є окремий параграф про білоруських колаборантів, написаний у несподівано спокійному ключі.

⁴ Усі цитати Александра Лукашенка наведено за офіційним веб-сайтом Президента Республіки Білорусь: <http://president.gov.by>

Послідовно наголошуючи величезний внесок білорусів у перемогу над нацизмом (і охоче згадуючи в цьому контексті 3 мільйони жертв населення республіки), Лукашенко назвав білорусів «найбільш інтернаціональним народом» і зазначив, що в основі «наших сьгоднішніх успіхів» лежить «дух нескореного народу, який разом з іншими народами Радянського Союзу зробив вирішальний внесок у порятунок людства від коричневої чуми». Остання цитата походить з привітання президента з Днем Незалежності, який починаючи з 1997 року відзначають 3 липня – у День визволення Мінська.

Найпомітнішим і найконтroversійнішим комеморативним заходом до 60-річчя «Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» стало відкриття неподалік Мінська історико-меморіяльного комплексу «Лінія Сталіна». Це низка оборонних споруд, зведених у 1928–1939 роках, які під час Другої світової війни не відіграли помітної ролі. Остання обставина, а також те, що «Лінія Сталіна» – неофіційна умовна назва, якої за бажання можна було легко уникнути, спонукали багатьох припустити, що саме фігура «батька народів» є ключовою для всього задуму. Формально ініціатором створення комплексу став благодійний фонд «Пам'ять Афгану», але підтримку проєкту з боку президента Лукашенка не лише не заперечували, а й наголошували. «Лінію Сталіна» урочисто відкрили 30 червня 2005 року. Її офіційний сайт (<http://www.stalin-line.by>) у своїх нечисленних текстах сповнений перлів злегка модернізованої лексики «молодіжно-патріотичної» періодики 1970-х.

Дирекція «Лінії Сталіна» позиціонує її як музей, «місце сімейного відпочинку» та місце проведення корпоративних вечірок *водночас*. У переліку запропонованих відвідувачам *розваг* (інше слово виглядало би тут проблематично): прогулянка озером на човнах; «навариста солдатська каша» в кафе «*На привалі*»; пневматичний тир, де можна «стати “Ворошиловським стрільцем”»; катання на бронетехніці; можливість «випробувати справжню зброю часів Великої Вітчизняної війни». Цікаво, що такий підхід (навіть якщо його автори цього не усвідомлюють) відчутно дисонує з декларованою советською стилістикою сакралізації місць пам'яті та нагадує про всевладдя масової культури.

Інтенсивна медійна пропаганда «білоруського диснейленду» (поширена неофіційна назва «Лінії Сталіна») спричинилася до того, що цей об'єкт фактично відсунув на другий план меморіяли брежньовських часів: Хатинь і Курган Слави, так само як Національна бібліотека затулила інші будівлі Мінська. Головне тут – безпосередня причетність цих нових споруд до «епохи Лукашенка»⁵.

2006 року до білоруських шкіл уперше надійшов підручник історії Білорусі російською мовою, написаний тим-таки Владіміром Сидорцовим,

⁵ Це, як і низку інших спостережень цього розділу, автор завдячує Андрєєві Тихомірову.

автором описаного вище підручника 1993 року видання⁶. Цього разу він, орієнтуючись на нові очікування влади, зобразив «возз'єднання» 1939 року в повністю позитивних тонах, повернувшись до тексту «керівну роль» Компартії та «всенародну боротьбу». Водночас у підручнику 2006 року вперше вжито терміни «Голокост» та «остарбайтери» і навіть зроблено спробу «обережного звернення до національного дискурсу за цілковитої переваги советського підходу»⁷. Приймаючи таку оцінку Алеся Смалянчука, варто ще раз звернути увагу на сам факт *неминучого* (нехай і вельми фрагментарного) переформулювання советського нарративу за постсоветських обставин.

Логіку Лукашенка в максимальній експлуатації міту «Великої Вітчизняної війни» можна пояснити як зрозуміле прагнення знайти опертя в наявному символічному ресурсі, тим більше, якщо зважити на очікування більшості його виборців. Серйозним викликом для його режиму стала необхідність внесення до цього міту обережних, але істотних, коректив. Головним мотором таких коректив став новий соціальний контекст використання советських ідеологем. У цьому ключі напрочуд захопливою видається тема відмінностей у репрезентації та сприйнятті війни мешканцями сучасних Білорусі та Росії.

Як приклад таких коректив згадаю обережний відхід від концепту «Перемоги советського народу» (з указів Президента до 60-річчя закінчення війни) до Перемоги білоруського народу, який «разом з іншими народами Советського Союзу зробив вирішальний внесок...». Ця зміна дуже тонка, але тим важливіша в контексті зусиль з формування «білоруської політичної нації» (здаю собі справу з умовности та оманливости цього визначення).

Молдова

Головною особливістю політик пам'яті у постсоветській Молдові залишається конфлікт «румунської» та «молдовської» інтерпретацій ідентичности населення республіки. Іншими словами, питання про те: чи становлять молдавани окрему націю (як переконувала советська пропаганда), чи вони є частиною румунської нації?⁸ Після розпаду СРСР це неминуче набуло чітких політичних конотацій.

Подібно до решти колишніх советських республік, наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років у Молдові переважав емансипаційний дискурс, забарвлений у національні тони. Парламент ще Молдавської РСР засудив пакт Молотова–Рибентропа та його наслідки, що поклато початок реінтерпретації історії з позицій румунського національного нарративу. Підставовим символом такої трансформації стало відновлення в Кишиневі

⁶ Див.: Смалянчук А. Школьны падручнік. С. 378–391.

⁷ Там само. С. 381.

⁸ Докл. про це див.: *Ihrig S. Wer sind die Moldawier? Rumänismus versus Moldowanismus in Historiographie und Schulbüchern der Republik Moldova, 1991–2006. Stuttgart, 2008.*

пам'ятника Стефану Великому та масовий демонтаж монументів Леніну, а також звернення до формули «дві держави – одна нація». Ця формула лягла в основу запровадженого 1990 року до шкільної програми предмета «Історія румунів».

Відносну легкість і швидкість зміни панівної парадигми можна пояснити, зокрема, тим, що з середини 1960-х відбувалася «латентна румунізація молдовської інтелігенції», проявами чого стало поступове приведення молдовської мови у відповідність з румунським літературним стандартом шляхом її очищення від неологізмів, запроваджених комуністами у міжвоєнний період⁹.

Як і політику Станіслава Шушкевича в Білорусі чи Леоніда Кравчука в Україні, лінію Мірчі Снегура, який був президентом від 1991 до 1996 року (в Молдові, на відміну від Білорусі й України, президента обирають у парламенті, а не через всенародне голосування), доречно розглядати радше в контексті ситуативного реагування на мінливий внутрішньо- та зовнішньополітичний контекст, ніж як послідовну політику «держави, що націоналізує» (у термінах Роджерса Брубейкера [Rodgers Brubaker]). Посткомуністична номенклатура ситуативно використовувала національну ідею в її етнокультурному (румунському) вигляді для ідеологічного оформлення збереження влади за нових соціальних реалій. Однак погіршення економічної ситуації та геополітична непевність підштовхувала її до кроків у зворотному напрямку. Вже 5 лютого 1994 року, виступаючи на зібранні «Наш дім – Республіка Молдова», Снегур звернувся до концепту «молдовської нації», а в новій Конституції країни було зафіксовано принцип «дві держави – дві нації»¹⁰. 1995 року зроблено спробу замінити в школах «Історію румунів» «Історією Молдови», що призвело до вуличних демонстрацій протесту, тому президент був змушений видати указ про мораторій на критику викладання історії румунів.

Президент Петру Лучинський (1996–2001) продовжив рух у напрямку «молдовізації» та підтримав виведення генеалогії постсовєтської Молдови від держави Стефана Великого. Після перемоги на дострокових парламентських виборах 2001 року Комуністичної партії та обрання президентом Владіміра Вороніна в Молдові почалася масова реставрація пам'ятників «радянських воїнів-визволителів»; «День Незалежності» перетворився на «День Республіки»; було висунуто тезу про «багатонаціональний молдовський народ» і паралельно витіснено на маргінес символіку, що викикала асоціації з румунською ідентичністю. В грудні 2001 року комуністичний уряд зробив нову спробу замінити шкільний курс «Історії

⁹ Куско А., Таки В. «Кто мы?». Историографический выбор: румынская нация или молдавская государственность // *Ab Imperio*. 2003. № 1. С. 489.

¹⁰ *Cojocari L. Political Liturgies and Concurrent Memories in the Context of Nation-Building Process in Post-Soviet Moldova: The Case of "Victory Day" // Interstitio. East European Review of Historical Anthropology*. 2007. Vol. 1. No. 2. P. 91.

румунів» «Історією Молдови», чим викликав тримісячний мітинг протесту в Кишиневі.

2001 року Молдова вперше на найвищому рівні відзначала День Перемоги, причому до здебільшого советського ритуалу було залучено пам'ятник Стефану Великому, покликаний наголосити «історичну спадкоємність» молдовської державности. Іншими словами, советський наратив «сосячної Молдавії» пристосовувався до нових умов шляхом додавання одних сюжетів та затирання інших. На рівні локальних спільнот і місцевої пам'яті «одомашнення» советських пам'ятників нерідко відбувалося шляхом їх ідеологічного перепрограмування – зокрема, в селах люди змінювали червоні зірки християнськими символами¹¹, тим самим створюючи близький їм образ війни.

На думку Владіміра Солонарі, в соціокультурних обставинах пост-советської Молдови ні комуністичний, ні націоналістичний наративи не в змозі запропонувати змістовну й неантагоністичну візію молдовської історії, яка би сприяла формуванню сучасної ідентичности¹². Комуністичний наратив активно послуговується традиціоналістськими та примордіялістськими категоріями для самолегітимації (яскравий приклад – постулювання тяглости між середньовічною молдовською державою, Бесарабією в складі Російської імперії, Молдавською автономною РСР у складі довоєнної Советської України та Молдавською РСР, створеною 1940 року)¹³. Дещо парадоксально, але ідея державницької тяглости стала в комуністичній Молдові альтернативним до ідеї румунської нації каркасом історичної схеми.

Україна

В українському національному наративі (який починаючи з 1990-х років було найпоширеніше викладено в шкільних підручниках) комунізм, як і Російська імперія, постають як *зовнішні* сили, що насильницьким шляхом залучили Україну до своєї орбіти. У такій перспективі Україна,

¹¹ *Ibid.* P. 109–110. Аналогічні за змістом стратегії «доместикації» советських монументів мають місце і в Україні. Прикладом може бути пам'ятник радянським воїнам у підкарпатському Славському із добудованою на початку 1990-х скульптурою Божої Матері, яка оплакує полеглих. Докл. про цей монумент див.: *Portnov A. Pluralität der Erinnerung Denkmäler und Geschichtspolitik in der Ukraine // Osteuropa. 2008. No. 6. S. 197–210.* Російськомовна версія цієї статті: *Портнов А. Родина-мать vs Степан Бандера. Экскурсия по избранным памятникам Второй мировой войны в современной Украине // Отечественные записки. 2008. № 5 (44). С. 33–46. (<http://www.strana-oz.ru/?numid=46&article=1732>)*

¹² *Solonari V. Narrative, Identity, State: History Teaching in Moldova // East European Politics and Societies. 2002. Vol. 16. No. 2. P. 415–446.*

¹³ Теза про тяглість молдавської державности є значною мірою витвором советської історіографії. За часів нетривалого існування незалежної Молдавської Демократичної Республіки (24 січня – 27 березня 1918 року) спроб пов'язати державність із середньовічним Молдавським князівством не було: *Куско А., Таки В. «Кто мы?»*. С. 490.

яка справді істотно постраждала від тоталітаризму, заперечує свою участь у його створенні та зображує себе жертвою зовнішньої агресії.

Утім, повне виведення советського за межі легітимного образу минулого виявилось надскладним завданням, зважаючи на настрої значної частини населення (у свідомості якого «советське» фігурує як синонім відносного добробуту, соціальних гарантій та стабільності) та зовнішньополітичний тиск Росії. Історичний сюжет, що його потрібно було хай і вибірково, але залучити до офіційного нарративу – «Велика Вітчизняна війна». Стратегіями такої інтеграції війни стали її гуманізація, перенесення уваги на приватну історію, подвиг і страждання «звичайних людей» та водночас акцентування помилок і жорстокости советського керівництва та воєначальників. Показово, що навіть у Галичині, поряд з масовим зведенням меморіалів націоналістичному підпіллю, пам'ятники советським солдатам не демонтували і не нівечили.

На відміну від Білорусі, в Галичині та на Волині до початку 1950-х років діяло впливове націоналістичне підпілля. Проблему внесення до нової версії війни діяльності Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) підручники вирішували, акцентуючи їх протистояння з німцями, «демократичну» еволюцію націоналістичного руху після 1943 року й оминаючи увагою чи істотно применшуючи антипольську акцію на Волині та їх участь у нацистській політиці винищення євреїв. В історії УПА значно слабше, ніж в історії Червоної армії, протиставляли героїзм рядових членів руху ідеології його керівників. Метою простих українців, які воювали по різні боки фронту, була нібито вільна Україна, і це після 1991 року мало створити передумови для примирення ветеранів. А проте всі спроби офіційного визнання учасників націоналістичного підпілля ветеранами війни та реабілітації УПА на державному рівні закінчилися невдачею, а це питання перейшло до категорії «вічних» тем постсоветської України.

Від початку 1990-х років Галичину і Волинь (що їх нерідко ототожнюють з усією «Західною Україною»¹⁴) накрила хвиля пам'ятникотворення. Улюбленим героєм, який зійшов на постаменти в більшості галицьких міст, став Степан Бандера – лідер радикального крила ОУН. Им'я вбитого 1959 року в Мюнхені советським агентом Бандери стало збірною назвою українських націоналістів чи навіть усіх мешканців «Західної України» («бандерівці», «бандери»). Постсоветська канонізація Бандери, географічно

¹⁴ Про умовність та спрощене використання понять «Західна Україна», «Східна Україна», а також про серйозні відмінності всередині цих буцімто гомогенних регіонів див.: *Rodgers P. Division, Difference and Diversity: Regionalism in Ukraine // Україна Модерна. 2007. Спеціальний випуск. Львів – Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. Київ – Львів. 2007. С. 210–236; Журженко Т. Миф о двух Украинах // Перекрестки. 2005. № 3–4. С. 108–117; Михеева О. Не все так просто з тими українцями... // Отечественные записки. 2007. № 1. С. 97–106 та ін.*

обмежена Східною Галичиною та Волинню, – один із найяскравіших прикладів зовнішнього розриву з советським ідеологічним каноном (у якому Бандера був, либонь, антигероєм № 1).

У 1990-ті роки пам'ятники Бандері споруджено в багатьох галицьких містах, але у Львові його тривалий час не було. Можливо, однією з причин стало те, що першорядним завданням для цього міста було встановлення пам'ятника Тарасові Шевченку. Львів залишився чи не єдиним великим містом України, де за советських часів так і не з'явився монумент «Кобзареві», як відомо, інтегрованому до канону «споконвічної дружби з Росією». Бронзового Шевченка встановили у Львові на проспекті Свободи 1992 року, приблизно на тому самому місці, де раніше стояв пам'ятник польському королеві Яну Собеському (1950 року його вивезли до Гданська, де він стоїть дотепер), а потім Леніну.

Про пам'ятник Бандері у Львові говорили від початку 1990-х і тоді ж визначили для нього місце – площа Кропивницького, неподалік від залізничного вокзалу та неоготичного костелу св. Єлизавети початку ХХ століття. Семиметрову бронзову статую Бандери відкрили 13 жовтня 2007 року. Львівський пам'ятник витримано в тій самій стилістиці, що й інші монументи Бандері. Стілістиці, добре знаній з пам'ятників советських партизанів чи генералів. Постамент – високий, герой – зосереджений і непохитний, його слава – беззаперечна. Іншими словами, стилістика позірно «позаідеологічних» пам'ятників (до яких у Львові можна зарахувати пам'ятник солдатів Швейку) менше советська, ніж ідеологічні монументи радикально антисоветського змісту.

Зі шкільних підручників поняття «Велика Вітчизняна війна» зникло повністю, але 1995 року, після втручання парламенту (ініційованого фракцією комуністів), було туди повернено. Втім, попри це, підручковий виклад історії війни істотних змін не зазнав, і повернення до советських кліше не відбулося. Натомість доволі монологічний підручник потрапив до плюралістичного суспільного простору, де головною альтернативою національної схеми були окремі елементи советської мітології, популізм і ностальгія, що їх умовно, слідом за Іваном-Павлом Химкою, можна назвати «постсоветською» ідентичністю – невиразно артикульованим набором уявлень, домінантою яких є слабке зацікавлення національним питанням, але принципова опозиційність до ексклюзивного етнокультурного націоналізму¹⁵.

Ключем до розуміння державної політики України після 1991 року видається усвідомлення її глибинної ситуативності та різноспрямованості. Пошук шляхів легітимації України та її постсоветської еліти, які би не викликали національного, мовного, релігійного конфлікту, відбувався дослівно навпомацки.

¹⁵ *Himka J.-P.* The Basic Historical Identity Formations in Ukraine: A Typology // *Harvard Ukrainian Studies* (готується до друку). Цитую з дозволу автора.

Своєрідною «концептуалізацією» такого підходу можна вважати політику «багатовекторності» президента Леоніда Кучми. Зокрема, 2000 року він відновив на державному рівні свято 23 лютого – «День радянської армії». А справжнім «know how» тих років стала регіоналізація офіційних символічних заходів. Ювілеї Західноукраїнської Народної Республіки і Данила Галицького відзначали у Львові, ювілей Володимира Щербицького святкували в Дніпропетровську, а станцію метро «Комсомольська» перейменували на «Маршала Жукова» в Харкові. Подеколи ювілеї, позірно приречені на ідеологічну несумісність, святкували заразом, але в різних місцях, і адресовані вони були різній аудиторії. Наприклад, одночасно з 85-річчям Щербицького на державному рівні відзначали ювілей В'ячеслава Чорновола, який за часів перебування Щербицького при владі відбував покарання у таборах за «антирадянську діяльність».

Коли розмежувати адресатів звернень президента було проблематично, на перший план виходило замовчування проблеми. У ювілейних промовах до 9 травня Кучма намагався уникати теми УПА, а отже, й набагато ширшої теми внутрішньоукраїнського конфлікту. Водночас влада намагалася використати тему реабілітації УПА в поточній політичній боротьбі. Ще 28 травня 1997 року було створено урядову комісію з вивчення історії ОУН і УПА. Робочу групу істориків при ній очолив Станіслав Кульчицький. Попередні висновки робочої групи було оприлюднено 2000 року, а остаточні – вже в Україні без Кучми – 2005 року¹⁶. Автори визнали радикально націоналістичну природу ідеології ОУН, але заперечували співпрацю УПА з Німеччиною після 1943 року. Закликаючи до «відновлення історичної справедливості», робоча група істориків висловилася за офіційне визнання вояків УПА ветеранами Другої світової війни. У липні 2004 року прем'єр-міністр Анатолій Кінах запропонував парламентові надати воїнам УПА статус ветеранів війни. Цю пропозицію не було підтримано, що опосередковано може свідчити про недостатню зацікавленість Кучми в такій ухвалі.

З наближенням президентських виборів 2004 року в символічній політиці відбувається різкий поворот у бік Росії, проявом чого став проведений 28 жовтня 2004 року в брежнєвському стилі парад на честь 60-річчя визволення України за участю президента Росії Владіміра Путіна. Щоправда, наступні події, які увійшли до історії під назвою «Помаранчевої революції», показали, що цей задум призвів радше до зворотного ефекту.

Президент Віктор Ющенко на вербальному рівні відстоював послідовнішу символічну політику. Риторичну стратегію його публічних виступів про Другу світову війну визначила домінанта примирення та єдності

¹⁶ ОУН і УПА. Фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. К., 2005.

нації. Перемогу над фашизмом Ющенко пов'язав з державністю («Наша Перемога – це свято української державності»). Єдність нації у війні він постулював не так у засобах боротьби, як у цілях:

Олесь Гончар, Олена Теліга, Олекса Берест¹⁷ і багато інших – кожен з цих та мільйони інших українців любили свою державу, любили Україну. Кожен з них захищав і гинув власне за Україну. Гинув по-своєму, перемагав по-своєму, однак найголовніше – ця любов була справжня, віддана і надзвичайно глибока¹⁸.

У цій цитаті в один ряд поставлено советського солдата, а згодом класика соцреалізму Олесь Гончар та поетку, члена ОУН, розстріляну німцями в Бабиному Яру, Олену Телігу.

Декларуючи єдність нації у війні, Ющенко водночас визнає, що такої єдності не було. У зверненні з нагоди 63-ї річниці УПА він наголосив:

Настав час примирення та взаємного прощення в нашому суспільстві. Наші ветерани зробили свій внесок в унікальну перемогу в Другій світовій війні, у Великій Вітчизняній війні¹⁹.

Практика поєднання символів, що видаються взаємовиключними, властива багатьом промовам Ющенка. У зверненні до воїнів УПА він послуговується советським ідеологічним конструктом «Велика Вітчизняна війна», у зверненні до ветеранів Червоної армії 9 травня 2005 року в переліку тих, хто, на думку президента, мріяв про українську державність, поряд з Богданом Хмельницьким, Володимиром Великим та Ярославом Мудрим, згадано Івана Мазепу – знакового антигероя імперської та советської версій українського минулого. А вершиною інтегративності можна вважати згадку в одному переліку (у зв'язку з тією самою тезою про єдність українського народу у війні) генерала Ніколая Ватутіна, вбитого партизанами УПА, та головнокомандувача УПА Романа Шухевича.

Новацією промов Ющенка, порівняно з виступами Кучми, стала згадка про Голокост і советські репресії проти кримських татар: «Переконаний, що у цей день потребують слів солідарності наші співвітчизники – кримські татари, яких з особливим цинізмом торкнулась і війна, і післявоєнні репресії».

¹⁷ Лейтенант Олекса Берест був третім (крім Міхаїла Єгорова та Мелітона Кантарій) учасником встановлення над райхстагом червоного прапора, але не потрапив до советського канону. Коли він почав занадто бурхливо домагатися визнання своєї участі, його засудили до п'яти років позбавлення волі за хуліганство. 6 червня 2005 року президент України Віктор Ющенко присвоїв Бересту звання «Герой України» (посмертно).

¹⁸ Виступ Президента України з нагоди Дня Перемоги. 9 травня 2006 року. <http://www.president.gov.ua/news/3179.html>

¹⁹ Цит. за: *Серєда В.* Особливості репрезентації національно-історичних ідентичностей в офіційному дискурсі президентів України і Росії // Соціологія: теорія, історія, маркетинг. 2006. № 3. С. 198.

Відповіддю на заклики Ющенка до примирення ветеранів, які воювали по різні боки фронту, стало декларативне рішення контрольованої Партією регіонів Харківської обласної ради про демонтаж усіх пам'ятних знаків, пов'язаних з ОУН і УПА, ухвалене в жовтні 2006 року. Виконали волю облради невідомі, які 20 грудня того ж року демонтували невеликий пам'ятний знак УПА, встановлений ще 1992 року в харківському Молодіжному парку. Наступного дня місцеві газети отримали анонімного електронного листа, на підставі якого пам'ятний знак знайшли неподалік місця демонтажу та відновили.

Гострішу відповідь на президентський заклик запропонувала міська рада Симферополя, підтримавши 21 червня 2007 року ініціативу Компартії та проросійської організації «Родина» про встановлення на центральній – Радянській – площі пам'ятника *«жертвам советского народа, павшим от рук пособников фашистов»* ОУН–УПА. Свої мотиви творці нового пам'ятника пояснили так:

Цей пам'ятник стане гідною відповіддю кримчан усім тим мракобісам, які нині прагнуть переписати, оббрехати історію радянського народу, спотворити літопис Великої Вітчизняної війни, піддати забуттю її героїв, внести смуту, закликати до примирення з поплічниками фашистів, вояками ОУН–УПА²⁰.

14 вересня 2007 року монумент відкрили за участі голови Компартії Петра Симоненка.

В українських реаліях, коли соціально-економічні програми чільних політичних сил фактично ідентичні й недвозначно тяжіють до популізму, питання історії та мови відіграють роль ідеальних маркерів політичних відмінностей. Саме тому проблематика пам'ятників і пам'яті з року в рік актуалізується з наближенням передвиборчих кампаній та затихає після їх завершення. Ступінь цинізму цієї боротьби парадоксальним чином відбиває те, що історію в постсоветській Україні дотепер вважають відносно безпечною сферою, де важко уявити перетворення вербальної та символічної неприязні на прями насильницькі дії.

До того ж запропонована Ющенком спроба реструктуризації символічного канону (послідовніша за ініціативи Кравчука чи Кучми) не позбулася повністю звичної для української політики амбівалентності. Прикладом можуть слугувати підписані президентом у той самий день – 26 березня 2009 року – укази про створення нового високого ордена «Хрест Івана Мазепи» та про нагородження ветеранів ювілейною медаллю «65 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

Достатньо очевидною особливістю трансформації України видається її гетерогенність (пониї радше не продискутована і не концептуалізована). У більшості символічних заходів, ініційованих різними рівнями влади,

²⁰ <http://delo.ua/news/politics/ukraine/info-39308.html>

майже завжди прочитується ситуативна політична мотивація. Рятівна багатозначність і симбіоз національного та советського наративів не дали змоги змістовно обговорювати та послідовно втілювати на державному рівні ані «українську національну ідею», ані принципи «політичної нації».

Різні (та подібні) образи війни

В усіх трьох країнах, схематично описаних у цій статті, тема Другої світової війни залишається однією з центральних для політик пам'яті та забуття. Особливістю України, порівняно з Білоруссю й Молдовою, є багатство регіонального розмаїття моделей пам'яті та тяглість (починаючи від 1991 року) підручкової схеми історії. Найрадикальніші зміни у підручниках відбулися в Білорусі. В Молдові боротьба навколо шкільної програми з історії (а точніше, самої назви предмета) засвідчила найвищий потенціал суспільної мобілізації. А головний спільний знаменник розвитку трьох країн полягає в тому, що колись єдиний советський міт «Великої Вітчизняної війни» зазнає націоналізації (нехай навіть підкреслено комуністичною чи «антинаціоналістичною» владою) і адаптації до локальних очікувань і потреб. Саме ці варіації та модифікації містять у собі напрочуд цікаву інформацію про суспільства та владу трьох сусідніх держав. Найзагальнішим чином траєкторію розвитку всіх трьох країн можна описати (звісно, не забуваючи і про істотні відмінності) як рух від більш односторонніх національних схем, через різної інтенсивності ресоветизацію – до пошуку моделей політичної нації та громадянської ідентичності.

Andriy Portnov

The “Great Patriotic War” in the Politics of Memory in Belarus, Moldova, and Ukraine: Some Comparative Observations

In all three countries described in this article, the Second World War remains one of the central questions of the politics of memory and forgetfulness. Compared to Belarus and Moldova, Ukraine has a particular trait: its rich regional diversity of models of memory and continuity (beginning in 1991) in the textbook scheme of history. The most radical changes in textbooks have taken place in Belarus. In Moldova, the struggle surrounding the history curriculum in schools (to be more specific, the very name of the subject) has attested to the highest potential of social mobilization. The main common denominator of development in these three countries lies in the fact that one day the sole Soviet myth of the “Great Patriotic War” will give way to nationalization (even if by an emphatically communist or “anti-nationalist” government) and adaptation to local expectations and needs. The trajectories of Belarus, Moldova, and Ukraine (of course, without losing sight of fundamental differences) may be described most generally as movement away from single national schemes, through re-Sovietization of varying intensities, to a search for models of a political nation and civic identity.